

СТОРІНКА РЕЦЕНЗЕНТА

УДК 930.1 : 94 (477.87)

РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАКАРПАТТЯ: СПРОБА ФОРМУЛЮВАННЯ НОВИХ ДЕФІНІЦІЙ

[рец.]: Міщанин В. Радянiзацiя Закарпаття 1944-1950 рр. Монографiя.
Ужгород: ТОВ «РiК-У», 2018. 644 с.

Галина Стародубець

Житомирський державний університет імені Івана Франка
Україна, 10008, м. Житомир, вул. В. Бердичівська, 40
e-mail: starodubec@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2005-771X>

В останні десятиліття в українській історіографії спостерігалася тенденція зменшення інтересу до вивчення проблем соціально-економічного розвитку України у період становлення та формування радянської системи сталінського зразка. Увага науковців, в основному, акцентувалася на дослідженні таких болючих тем, як репресії, національно-визвольний рух, голодомори, окупаційний період тощо. Однак очевидно, що розглядати такі явища у розриві із особливостями формування усїєї державної системи, не видається за можливе.

Включення до складу СРСР нових територій упродовж 1939-1945 рр. зумовило необхідність інтегрування їх в загальносоюзну та республіканську системи координат. Процес радянiзацiї новоприєднаних рєгiонiв мав свої особливості та динаміку протікання у різні періоди – довоєнний і післявоєнний. Однак було чимало спільного у способах, послідовності та змістовному наповненні нових інститутів влади. Їх ґрунтовне вивчення дозволяє визначити загальні й особливі риси процесу радянiзацiї як такого, виокремити його позитивні та негативні складові. З огляду на це, поява комплексного дослідження історії Закарпаття 1944-1950 рр. в умовах становлення там більшовицько-радянської політичної системи, видається дуже на часі.

Актуальність теми рецензованої монографії не обмежується потребою виявити особливості та відмінності протікання процесу радянiзацiї у регіональному розрізі. Не менш важливим є й інший аспект: це власне самі іманентні потреби сучасної історичної науки докопуватися до нових пластів історії, продукувати нові знання та переосмислювати їх. Такі спонукальні мотиви й підштовхують науковців до нових пошуків.

Новаційні риси цієї наукової розвідки, перш за все, пов'язані з локалізацією об'єкта дослідження, адже Закарпаття, з огляду на його тривале перебування поза межами України та багатонаціональний склад населення, є особливим регіоном нашої держави. До того ж, на підставі залучення значного масиву різноманітних джерел, автору вдалося відтворити генезу ра-

дьянізації регіону, динаміку реформування та створення основних його інституцій упродовж означеного періоду. Безсумнівно важливим внеском Василя Васильовича у дослідження історії Закарпаття цього періоду є успішна спроба його «олюднення», «персоніфікації».

Автор демонструє глибоку обізнаність з історіографією проблеми. Виходячи з хронологічних рамок написання наукових праць, проблематики дослідження та методологічних підходів, використовуваних їх авторами, Василь Міщанин дотримується усталеної у сучасній історичній науці схеми поділу видань на дві основні групи: дослідження радянських та українських істориків після здобуття незалежності України. Автор виокремлює низку тематичних блоків, які стали предметом окремих наукових пошуків дослідників – аграрна політика у регіоні, історія церкви в Закарпатті, становлення радянської системи освіти у краї. Автор слушно зауважує, що «повоєнна історія Закарпаття стала предметом дослідження не тільки українських, а й зарубіжних вчених» (с. 48), однак чомусь тільки обмежується посиланням на кілька таких праць. Поза тим, думається, що співставлення точок зору вітчизняних і зарубіжних дослідників на питання радянізації Закарпаття, сприяло б глибшому розумінню цього процесу в контексті тих тектонічних змін, які відбувалися у країнах Східної Європи у повоєнний період. Дуже цікавою, з огляду на сказане, є, наприклад, праця Е. Еплблом «Залізна завіса. Приборкання Східної Європи 1944-1956», в якій авторка досить глибоко аналізує події та явища, які мали місце в Угорщині у досліджуваний В. Міщанином період.

Характеризуючи джерельну базу, автор монографії не обмежується їхньою анотацією, а намагається показати, які дослідницькі завдання дозволили розв'язати певні документальні комплекси. Ґрунтовна, поглиблена пошукова робота дала можливість досліднику виявити й опрацювати величезний масив нових документів з фондосховищ основних центральних архівів (ЦДАВОВ України, ЦДАГО України) та державного архіву Закарпатської області. Без сумніву позитивним є залучення до написання роботи значної кількості матеріалів крайової періодики.

Варто зауважити, що в основу скрупульозного підходу дослідника до опрацювання джерел покладено такі методологічні установки, за якими визначається достовірність документів. Критичний аналіз вміщених у радянських документах даних (зокрема, статистичних), дозволив відсепарувати вірогідні матеріали

від сфальсифікованих. А вихід на принципові висновки і твердження підкріплені співставленням документів різного походження.

Відрядно, що автор монографії детально зупиняється на аналізі використовуваного ним у ході дослідження методологічного інструментарію. Його розкриттю присвячено два окремих параграфи. Аналіз історіографічного доробку попередників дав підстави В. Міщанину звернути увагу на те, що «постійне коригування реального історичного процесу за спрощеною марксистською методологією, у т. ч. пояснення причин, перебігу, суті і наслідків радянізації Закарпаття за наперед заданим «алгоритмом», призвело до тривалого закріплення фальшивих штампів і стереотипів» (с. 50). Він виокремлює основні маркери, якими позначений алгоритм висвітлення процесу радянізації Закарпаття у сучасній історіографії проблеми: колективізація краю; збереження об'єкту та предмету дослідження у зафіксованих марксистськими методологічними підходами рамках, але зі «зміною, так би мовити, полярності»; трактування радянізації краю у безальтернативному контексті.

Автор акцентує увагу на відмінностях методологічних підходів вітчизняних і зарубіжних дослідників і цілком слушно зауважує, що досить часто науковці «замикають» проблему в локальних рамках досліджуваного регіону, тим самим, відсепаровуючи історію Закарпаття, як і будь-якої іншої частини України, від загальноукраїнського та загальноєвропейського контексту. Василь Міщанин має рацію у тому, що «адекватному розкриттю теми сприяло б уточнення поняття «радянізація» та системний аналіз історичних процесів на основі цієї дефініції». Однак, апелюючи до науковців, він не пропонує авторського трактування цього терміну, хоча, виходячи з предмету дослідження, воно є не просто бажаним, а необхідним.

Ідея автора зробити порівняльний аналіз процесу радянізації регіонів, приєднаних до СРСР у 1939-1940 та 1945 рр. на підставі виокремлення загальних та особливих рис, є досить цікавою і доречною. В. Міщанин показує хронологію подій у новоприєднаних регіонах СРСР з огляду на динаміку змін їхнього суспільно-політичного й економічного життя, акцентуючи увагу на аграрній реформі та політико-юридичній фіксації цього процесу. Однак, на нашу думку, автор надміру захоплюється деталізацією окремих фактів, як, наприклад, аналіз кампанії зі створення колгоспів у республіках Прибалтики у кількісному їх розрізі (с. 69). Так само дещо переобтяженим циф-

рами виглядає сюжет про депортації населення західних областей УРСР та Литви, Латвії й Естонії.

Натомість позитивним моментом монографії є намагання автора показати процес радянзації країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи як тло, на якому й у канві якого розгорталася подія на Закарпатті впродовж 1944-1950-х років.

Не викликає заперечень запропонована автором періодизація процесу радянзації в окресленому регіоні: превентивна – періоду НРЗУ (1944-1945 рр.) та класична (1946-1950 рр.). На підтвердження своєї думки В. Міщанин визначає основні особливості кожного з цих періодів. Власне така періодизація лягла в основу структурної побудови рецензованої монографії.

Специфіку превентивного етапу радянзації автор розглядає у двох наступних розділах наукової розвідки. Василь Васильович з документальною точністю репрезентує хроніку розвитку подій на Закарпатті упродовж 1944-1945 років. Розгорнута ним панорама подій супроводжується авторськими коментарями. Зокрема, він наголошує на відмінностях між поняттями ««возз'єднання» як волевиявлення населення жити в українській державі» та ««возз'єднанням» як інструментом радянзації» (с. 73). Власне під цим кутом зору В. Міщанин і розглядає події, що супроводжували процес радянзації. Детальний аналіз архівних документів дав автору підстави для висновку, що політичне обличчя Закарпаття у кінці 1944 р. визначали не представницькі органи влади – народні комітети, сформовані більш-менш демократичним шляхом, а радянські офіцери. У монографії подано різні, почасти протилежні, точки зору науковців щодо оцінки діяльності народних комітетів, однак Василь Васильович на цьому «обриває» ланцюг своїх міркувань, не висловивши чітко власної позиції з цього питання.

Цікавими, змістовними та фактологічно наповненими є сюжети наукового дослідження, які розкривають процес легітимізації та легалізації радянської влади на Закарпатті через процедуру підготовки та проведення з'їзду народних комітетів Закарпатської України й укладення радянсько-чехословацького договору про Закарпаття. Свою розповідь автор ілюструє фотокопіями важливих архівних документів, витягами зі звітів про проведення зборів мешканців регіону та публікацій у пресі. Позитивним моментом є спроба автора показати особливості висвітлення «закарпатської

теми» на сторінках світових пресових видань, зокрема, «The New York Times», «The Economist», «Daily Herald». Однак він обмежується тільки згадкою про ці публікації, не розкриваючи суть їх позиції щодо цього питання, окрім «німецької, чеської та словацької періодики, які робили акцент на “анексії Закарпаття комуністичною навалою”» (с. 101).

Помітне місце у монографії відведено висвітленню процесу превентивної радянзації Закарпатської України, який автор розглядає з огляду на такі чотири позиції – символізація життєвого простору краю; закладення основ тоталітарної економіки, зокрема, колгоспної системи на селі; розгортання маховика репресій та освітні трансформації. Радянська сталінського зразка традиційно супроводжувалася насадженням атрибутів більшовицько-радянської влади. Йдеться не тільки про традиційну державну символіку, як от герб, прапор, гімн, але запровадження нових свят, обрядів, політики комеморації, яка полягала у перейменуванні вулиць, появи та канонізації нових героїв. Натомість пантеон національних героїв методично руйнувався, паралельно зі знищенням і маргіналізацією церковного життя та релігійної свідомості закарпатців.

Авторське бачення змісту, методів і форм тоталітарної економіки принципово не розходиться з позицією вітчизняних дослідників цієї проблеми. За вже усталеною в українській історіографії схемою В. Міщанин розгортає перед читачами картину динаміки відбудовчих процесів на Закарпатті, аграрних перетворень у закарпатському селі, налагодження тут промислового виробництва за радянським зразком.

Цікавим і багато наповненим фактологічним матеріалом є сюжет розділу монографії, присвячений висвітленню освітніх трансформацій у регіоні. На підставі значної кількості документальних джерел автор виокремлює кілька основних проблем у цій сфері життя – відсутність достатньої кількості шкільних приміщень і катастрофічна ситуація з учительськими кадрами. Дослідник вказує, що основним джерелом поповнення вчителів були відряджені сюди фахівці з інших регіонів України. Однак це, з одного боку, вирішувало проблему кадрового голоду, а з іншого – породжувало низку інших, оскільки приїжджі вчителі нерідко мали низьку фахову підготовку, не знали місцевих звичаїв і їм важко було адаптуватися до місцевих умов. На нашу думку, автор дещо надміру захоплюється цитуванням документів, залишаючи, натомість, поза рамками розповіді своє ставлення до тих чи інших

подій та явищ. Наприклад, цікавою, на нашу думку, є інформація, почерпнута В. Міщанином з тексту доповідної записки «Про роботу шкіл Закарпатської області в 1945/1946 н.р.». Виклавши зміст документу, автор чомусь не вважав за потрібне висловити свої міркування з приводу того, чому релігійна свідомість довгий час залишалася панівною у середовищі школярів і місцевих педагогів. З тексту роботи важко зрозуміти яким було ставлення учнів та їхніх батьків до змісту освіти, переповненого ідеологічними штампами.

Окремої уваги заслуговує частина тексту, в якій розкривається репресивна політика влади стосовно окремих категорій місцевого населення. Автор акцентує увагу на кампаніях з виселення німців та угорців, які проживали на території Закарпаття й одними з перших потрапили у жорна сталінської каральної машини. Ще однією інституцією, жорстко переслідуюваною владою, залишалася церква. Аналіз її взаємостосунків з офіційною владою у досліджуваній період, дав підстави В. Міщанину для висновку, що церковна політика більшовицької влади була спрямована на обмеження Греко-католицької церкви та підтримку православної.

Політична ситуація в області розглядається автором з трьох позицій – адміністративні та ідеологічні заходи впродовж 1946-1950-х років, аналіз протікання виборчих кампаній 1946 і 1947 рр. й особливості кадрової політики у регіональному розрізі. Цікавим і змістовно наповненим є сюжет розділу, в якому розкриваються заходи влади, спрямовані на радянізацію символічного простору Закарпаття – перейменування вулиць, населених пунктів, інститутів регіональних і місцевих органів влади. Значну увагу автор приділяє особливостям налагодження агітаційно-пропагандистської роботи у регіоні. Цілком слушно він виокремлює, як основні, інструменти впливу на свідомість місцевого населення, засоби масової інформації – місцеві газети та кіно. Одним із основних органів контролю за їх діяльністю та ідеологічно правильним наповненням змістової частини виступало управління пропаганди й агітації ЦК КП(б)У, чиновники якого з частими перевітками навідувалися у регіон, про що, власне, й згадується у цій частині роботи. Варто підкреслити, що питання підбору та розстановки кадрів у відповідні відділи й управління районних, міських та обласного комітетів КП(б)У – агітаторів і пропагандистів, перебувало на постійному контролі як центральних так і регіональних органів влади. Тривалий час воно залишалося невіршеним, оскі-

льки бракувало спеціалістів відповідної кваліфікації. У цій частині роботи В. Міщанин не розглядає цю проблему в якості окремого предмету вивчення, проте він повертається до неї у сюжеті про кадрову політику.

Поза сумнівом, що питання підбору та розстановки партійних і радянських посадовців на новоприєднаних територіях було одним з основних для партійно-радянського керівництва. Саме вони виступали представниками нової влади та були відповідальними за якість її впровадження у регіоні. Позитивним моментом є те, що Василь Васильович проводить паралелі щодо реалізації кадрової політики в Закарпатті й інших регіонах України, виокремлюючи спільні риси. Зокрема, він акцентує увагу, що джерелом поповнення кадрів виступали східні регіони України і кістяк кадрового потенціалу становили не представники місцевого населення, а «приїжджі». Варто було, на нашу думку, звернути увагу на той факт, що переважна більшість відряджених сюди спеціалістів, хоча й були українцями за походженням, однак не ідентифікували себе за національною ознакою, але виключно за політичними переконаннями – «радянська людина», тому в масі своїй послуговувалися винятково російською мовою.

Не можна не погодитися з думкою автора про значну плінність кадрів, яка була характерною, особливо для періоду 1944-1947 років. Проте автор чомусь уникає робити більш загальні висновки щодо причин поширення цього явища, обмежуючись витягами з офіційних звітів тогочасних відповідальних партійних осіб. Натомість, думається, що «неблагонадійність», хоча й мала місце, але не була аж так поширеною, як про це звітували партійні чиновники. Низький рівень освіченості, загальної культури, непрофесійність досить часто ставали підставою для переміщення посадовців. Не менш важливим моментом для прийняття рішення стосовно кадрових питань був страх відповідальності високопосадовця за прийняття неправильного рішення.

Короткий фаховий аналіз специфіки кадрової політики у силових органах Закарпаття, зроблений автором монографії, підвищує її наукову цінність

Вартісними, на нашу думку, є сторінки тексту, присвяченого аналізу Закарпатського варіанту «культурної революції» по-радянськи. Викладаючи матеріал тексту, автор загалом не відходить від усталеної у вітчизняній історіографії традиції розгляду проблеми у двох аспектах – сфери освіти та культури, однак про-

блему ідеологічного контролю над діяльністю митців і творчих колективів краю розглядає в окремому параграфі. Така структурна побудова дослідження дала йому змогу більш детально розкрити точки біфуркації конфлікту влади та суб'єктів культурно-освітніх процесів. На думку автора, у досліджуваний період «особливого розмаху набрала боротьба проти т.зв. «українського буржуазного націоналізму». ...набули поширення звинувачення літераторів у відсутності в їх творах марксистсько-ленінської методології» тощо (с. 312, 313).

Окремим предметом детального аналізу В. Міщанином стали тексти лекцій тодішнього першого секретаря Закарпатського обкому КП(б)У І. Компанця, в яких узагальнено підсумки «жданівщини» у регіоні. Думається, що залучення автором ширшого кола джерел наративного характеру, зокрема, спогадів сучасників тих подій, дозволило б йому вийти за рамки джерел офіційного, партійного характеру та подивитися на ці події очима «жертв» або «співчуваючих» переслідуваним. Однак залучення до написання роботи нових документів, дозволило науковцю доповнити портрети уже знамих діячів культури й освіти краю та виявити імена досі невідомих осіб. Це підсилює науково-практичну значимість монографічного дослідження В. Міщанина.

Зважаючи на багату палітру національно-етнічної мапи Закарпаття, доволі доречним є виділення в окремий розділ теми соціальної динаміки. Насамперед, дослідник визначив форми та способи переміщення закарпатців упродовж другої половини 1940-х – 1950-х років. Серед найголовніших він називає «оптацію» (добровільний вибір громадянства), зумовлену підписанням «Угоди між Урядом СРСР і Урядом ЧСР...», імміграцію та еміграцію, нелегальні втечі за кордон жителів Закарпаття (с. 322). Важливим чинником, який змінив співвідношення присутності представників різних етносів і націй у регіоні, була кадрова політика більшовицько-радянської влади, наслідком якої став приплив сюди значної кількості російськомовних осіб. Обіймаючи, здебільшого, ключові посади у державно-партійній сфері управління, економіці та культурі вони почали відігравати провідну політичну та соціальну роль на Закарпатті.

Досі маловивченою у вітчизняній історичній науці залишається тема навчання західно-української молоді у школах фабрично-заводського навчання. Гарним внеском у заповнення цієї лакуни стануть сторінки дослідження, присвячені висвітленню особливос-

тей «призову молодих закарпатців у школи ФЗО» (с. 328-332).

Державна політика у сфері релігії розглядається автором у контексті соціальних трансформацій у краї. Таке поєднання видається дещо недоречним, однак це не применшує наукового рівня висвітлення дослідником цієї проблеми. На підставі численних архівних документів В. Міщанин приходиться до висновку, що релігійна політика партійно-радянської влади носила виразно репресивний характер. Зайнявши відверто ворожу позицію щодо Греко-католицької церкви, керівництво СРСР зайняло позицію її методичної поетапної ліквідації. Тимчасовим союзником держави у цій боротьбі виступала Православна церква, неприховані гоніння на яку почалися згодом наприкінці 1940-х років. «Під суворим контролем радянських органів влади опинилися протестантські громади», – резюмує автор.

Монографічне дослідження завершує розділ про організацію та масштаби поширення спротиву радянській Закарпаття. Автор розкриває особливості розгортання у регіоні національно-визвольного руху під керівництвом ОУН. На підставі численних архівних документів, В. Міщанин розгортає перед читачем хронологію антирадянського спротиву у різних районах Закарпаття.

Беззаперечною новизною рецензованої роботи є сюжет, в якому йдеться про діяльність підпільних організацій у закарпатському регіоні, переважна більшість з яких були молодіжними. Автор досить детально зупиняється на причинах їх виникнення, чисельності та масштабах впливу їх роботи на суспільну свідомість. Однак, характеризуючи форми роботи молодих опозиціонерів і зміст поширюваних ними гасел і листівок, він здебільшого обмежується сухою фразою партійного офіціозу – «антирадянський характер» і не розшифровує більш детально її суть. Варто було б звернути увагу на те, які категорії населення ставали об'єктами антирадянської пропаганди, проти якої політики влади особливо гостро виступали члени підпільних організацій. Завдячуючи кропіткій пошуковій роботі В. Міщанина стали відомими імена активних учасників цього руху та їх доля в умовах сталінського режиму.

В контексті вирішення зафіксованих у вступній частині роботи дослідницьких завдань, автор акцентує увагу на антирадянських настроях місцевого населення, які мали місце впродовж досліджуваного періоду. Заслуговує на повагу величезний масив проробленої дослідником роботи зі збору спогадів

закарпатців про події першого повоєнного десятиліття. Автор наводить чимало прикладів того, як селяни самотужки чи сільською громадою чинили опір створенню колгоспів, закриттю греко-католицьких церков. «Масовий спротив, – стверджує В. Міщанин, – проявився насамперед у «бабських бунтах», антиколгоспних виступах і заворушеннях, акціях пасивного протесту – написання агітаційних листівок, усних висловлюваннях проти колгоспів, місцевих партійних і радянських керівників» (с. 382).

Завершується розділ досить нетрадиційно – автор фокусує свою увагу на ключових фрагментах колективної пам'яті закарпатців про цей період історії їхнього краю. Дослідження здійснене на підставі зібраного етнографічною експедицією польового матеріалу – спогадів очевидців. Його аналіз дав підстави автору зробити висновок про те, що радянська загалом була сприйнята населенням негативно. Особливо болючими були спогади про колективізацію, репресії, ліквідацію церкви. Позитивні емоції викликали спогади про школу.

Варто підкреслити, що введення Василем Міщанином до наукового обігу чималого масиву архівних матеріалів (переважна більшість з яких досі не була опублікована), значно роз-

ширює межі наукового вивчення проблеми. Цінним здобутком автора є оприлюднення значної кількості досі невідомих загалом постатей активних учасників процесу радянської Закарпаття (які почасти стояли по різні сторони барикад) і пересічних громадян, які долею випадку потрапили у жорна сталінської системи. Новаторським є його підхід щодо структурної побудови монографії. Вміщені у додатки 35 документів слугують не тільки прекрасним доповненням монографії, але можуть стати джерелом інформації для дослідників.

Книга наповнена численними фотографіям, що робить її цікавою та привабливою не тільки для фахових науковців, але й, що є дуже важливим – для пересічного читача. До того ж написана вона гарною літературною мовою.

Зважаючи на дуже гостру потребу українського суспільства у маркерах національно-державної ідентифікації, вважаємо, що поява цієї монографії є дуже актуальною. Орієнтована на широке коло читачів, вона дає можливість нашому сучасникові заглибитися у події, які ми називаємо «радянською». За загальними, широко популяризованими схемами побачити конкретну людину, подивитися на події її очима, проїнятися ними на рівні її відчуттів.

Надійшла до редакції / Received: 14.08.2018

Схвалено до друку / Accepted: 13.09.2018

УДК 930.1 : 94 (477) «1946/1965»–058.243

РОБІТНИЦТВО У ПОЛІ ЗОРУ ІСТОРИКІВ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ЕКСКУРС

(рецензія на монографію: *Нефьодов Д. Робітництво УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) в історіографії*. Миколаїв: Іліон, 2018. 404 с.)

Олександр Удод

Інститут історії України НАН України
Україна, 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4
e-mail: oudod@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7988-0391>

Осмислення радянського періоду історії України викликає гострі дискусії серед професійних істориків, фахівців у галузі суміжних гуманітарних дисциплін, громадськості. Сучасне ставлення до післявоєнного етапу ви- значається суспільно-політичною ситуацією,

тим, який шлях вирішення назрілих проблем обирає український соціум.

Нині, як ніколи, актуальними постають дослідження з проблемної історіографії. Історіографія, як спеціальна галузь історичного знання, є важливою складовою частиною істо-